

הפוליטיקה של מדיניות הגזע הנאצית ותפקיד היודנראט במסגרתה: דיון בסרטו של קלוד לנצמן

"אחרון הלא צדיקים" (2013)

איבון קוזלובסקי גולן*

מבוא

המאמר עוסק בעדותו המצולמת של הרב ד"ר בנימין מורמלשטיין¹ (Murmelstein), שהיה ממנהיגי הקהילה היהודית בווינה, כפי שתועדה על ידי הבמאי קלוד לנצמן בשנת 1975 ופורסמה בהמשך בסרטו התיעודי **אחרון הלא צדיקים** (2013).² מורמלשטיין כיהן כראש "מועצת היהודים" או היודנראט³ בגטו טרוזין בצ'כיה, הידוע גם בשמו הגרמני טרזיינשטדט (Theresienstadt), והיה השורד היחיד מבין כל חברי המועצה. הספרות המחקרית העוסקת ביודנראט כללה עד כה בעיקר עדויות שנרשמו לאחר המלחמה מפי ניצולי שואה שפגשו בנציגי היודנראטים בהקשרים שונים, אך לא עדויות בגוף ראשון של אנשי היודנראט, משום שלמעט מורמלשטיין איש מהם לא שרד את תקופת השואה. עובדת הישרדותו של זה, כפי שעולה גם מסרטו של לנצמן, מעלה שאלות רבות הדורשות בחינה.

אבקש לבחון את דבריו של מורמלשטיין הנשמעים בסרט על תקן עדות חד-פעמית וייחודית כפי שהייתה ניתנת כביכול במהלך משפט, שבו הבמאי לנצמן חובש הן את כובע הסנגור הן את כובע הקטגור, ואילו הצופים משמשים שופטים. עדותו של מורמלשטיין בסרט מבוססת על חלק מסוים שבחר לנצמן מתוך שעות רבות של חומר הגלם שהרכיב את הריאיון. כבכל סרט דוקומנטרי, קטעים אלו צולמו ונערכו לכדי יצירה שלמה בתהליך שבו כל אחת מהבחירות הקולנועיות של הבמאי מכוונת ליצירת משמעויות אידאולוגיות ואסתטיות. המאמר לא יתמקד באותם

* ד"ר קוזלובסקי גולן היא מייסדת וראשת התוכנית הבין-תחומית לתואר שני בתרבות הקולנוע באוניברסיטת חיפה.

¹ הרב מורמלשטיין נולד ב-1905 בגליציה, אז חלק מהאימפריה האוסטרו-הונגרית, ונפטר ב-1989 ברומא, העיר שחי בה בשנותיו האחרונות.

² *Le Dernier des injustes* (France/Austria, 2013).

³ היודנראט (בגרמנית: מועצת היהודים) היה מוסד שהנאצים הקימו וניהלו בגטאות, והיה מורכב ממנהיגי היהודים בגטו (ראו פירוט להלן).

המאמר ימעט לעסוק בהיסטוריה של היודנראט, למעט המשגה של הנושא או בהקשר ישיר לדברי מורמלשטיין.

היבטים קולנועיים ואמנותיים הנוגעים בעצם תהליך התיעוד ויצירת הסרט, אלא בעיקר בתוכן עדותו המצולמת של מורמלשטיין כיחידה ערוכה שלמה בעלת משמעות היסטורית ופילוסופית.

עדות זו תשמש במאמר מקרה בוחן לתפקודם של היודנראטים במאורעות השואה. אתמקד בשאלות הנוגעות במוסר, באחריות האינדיבידואל בשואה ובאשמה שהטיל הציבור היהודי על חברי היודנראט לאחר מותם, כמי שכביכול לא מנעו את רצח הקהילות שבחסותם – שאלות שנדונו על ידי הוגים וחוקרים. אלו יובילו למסקנה כי עדותו הייחודית של מורמלשטיין מאפשרת לא להטיל עליו אשמה מוסרית ופילילית.

טענה נוספת שתתמוך בכך תהיה השוואת עמדתו של מורמלשטיין בזמן השואה לעמדת יוסף בן מתתיהו, הידוע גם בשמו הרומי יוספוס פלאביוס, בזמן המאבק היהודי בכיבוש הרומי. פלאביוס, יהודי שהיה היסטוריון, סופר ומציבא בתקופת המרד הגדול, נפל בשבי הרומאים בזמן הכיבוש ביודפת.⁴ בתקופת שביו התחבב על הרומאים וזכה לאהדתם של קיסרי השושלת הפלאבית, אספסיאנוס וטיטוס בנו, והם העניקו לו לבסוף אזרחות רומית ונחלת מגורים ברומא, שם התגורר עד סוף חייו. פלאביוס, שהואשם על ידי בני עמו בבגידה ושיתוף פעולה עם הרומאים מכחידי היישוב היהודי בישראל, תיעד בפרוטרוט במהלך שביו ושהותו ברומא את אירועי התקופה בספרים **מלחמת היהודים** (73 לספירה) ו**קדמוניות היהודים** (94 לספירה) – שהם למעשה התיעוד היחיד של סיפור נפילת ממלכת יהודה ששרד. אלו משמשים את המחקר עד היום כמקור העיקרי להבנת התקופה, הנפשות הפועלות ותוצאות המרד והשלכותיו – על היהודים בפרט ועל המערב בכלל.

השאלות העולות בסיפור ההיסטורי של פלאביוס יכולות להציג ממד נוסף בוויכוח המתמשך בהיסטוריוגרפיה של השואה ובשיח הציבורי על פעולותיו של מורמלשטיין, איש היודנראט האחרון: האם שיתף פעולה עם שוביו? ובהמשך לכך, מה הערך ההיסטורי של עדותו? לכך מתווספת העובדה שכהיסטוריון בעצמו, הרבה מורמלשטיין לעסוק בסיפורו של פלאביוס ובכתביו.

⁴ פלאביוס חי בשנים 100-37/8 לספירה. בשמו הרומי נודע כטיטוס פלאביוס יוספוס.

היודנראט – מועצת זקני היהודים

ב-21 בספטמבר 1939 שלח מברלין ראש המשרד לביטחון הרייך (RSHA), ריינהרד היידריך (Heydrich), לראשי כל האינזצגרופן⁵ באזורי הכיבוש הנאצי איגרת ובה הוראות בדבר מדיניות ונקיטת פעולות כלפי היהודים בשטחים אלו. בין היתר פורטו בה הוראות להקמתה של מועצת מנהיגים או "זקני היהודים" בכל אחת מהקהילות. בין ההוראות:⁶

(1) בכל קהילה יהודית יש להקים מועצת זקנים יהודית אשר תורכב ככל האפשר מאישים סמכותיים והרבנים שנותרו. המועצה תישא במלוא האחריות לביצוע מדויק של כל ההוראות שניתנו וינתנו.

(2) על היודנראטים לערוך מפקד עזר של היהודים מורכב ככל האפשר לפי המין (ובקבוצות גיל). וכן לפי סוגי המקצועות העיקריים במקומותיהם.

(3) יש להטיל עליהן אחריות אישית ליציאת היהודים מן העיירות והכפרים.

(4) על מועצות הזקנים שבערי הריכוז יש להטיל את האחריות לאכסונום המתאים של היהודים.

(5) מועצות היהודים יהיו אחראיות גם לכלכלת היהודים בשעת העברתם לערים.

הקמת היודנראטים בקהילות היהודיות, קטנות כגדולות, קדמה להקמת הגטאות. תפקידם היה לשמש גוף מתווך בין הגרמנים ובין הקהילה היהודית, ובהמשך לשאת במלוא האחריות לתפקוד הגטו על פי הוראות הנאצים. בסופו של דבר הקמת היודנראטים נועדה להקל על השלטון הנאצי ולצמצם למינימום את המגע הישיר בינו לבין האוכלוסייה היהודית באזורי הכיבוש, ובפרט להקל את העברת הפקודות ואת ניהול המשא ומתן עם הציבור היהודי. היודנראט היה חיוני עבור השלטון גם להחלשת גורמי התנגדות יהודיים. בהפיכת היודנראט לגורם שאליו מפנים היהודים את טרוניותיהם, גרמו הנאצים לכך שהמועצות עצמן ייתפסו כגורמים לקשיי היהודים. הייתה זו שיטה יעילה להחליש את הקהילה

⁵ "עוצבות מבצע", יחידות שהורכבו לצורך משימות מיוחדות, ובתקופה הראשונה של המלחמה נועדו להילחם בגורמים עוינים למשטר הנאצי. בראשי היחידות הועמדו לרוב גרמנים משכילים בעלי תארים מתקדמים.

⁶ הסעיפים הלהן על תפקידי היודנראט מצוטטים מתוך: Isaiah Trunk, *Judenrat: The Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi Occupation* (New York: Macmillan, 1972), 19-150.

ולגרום למלחמות אחים בתוך הגטאות.⁷ בתפקיד יושב ראש היודנראט העמידו הנאצים לרוב דובר גרמנית. בכל קהילה יהודית פעלה המועצה באופן אחר, והפרופיל האנושי של חבריה היה שונה. לרוב הוא היה מבוסס על נציגי ציבור ידועים, רבנים או מי ששימשו לפני הכיבוש ראשי קהילות, לדוגמה אדם צ'רניאקוב בגטו ורשה, יעקב אדלשטיין בגטו טרזיינשטדט והרב גדליהו רוזנמן בגטו ביאליסטוק.

הציבור היהודי בגטאות ציפה ממנהיגיו להשתדל עבורו אצל השלטונות הנאצים, כפי שהיה נהוג מימי הביניים ביחס לשליטים המקומיים. באותם ימים עדיין לא היה ידוע שהנהגה זו נטולת סמכויות של ממש, ושכל אשר מצליחים חבריה להשיג הוא תוצר של עורמה ותושייה אישית. הכעס הרב שהופנה כלפיהם בגטאות רבים נבע, אם כן, מחוסר ידיעת המציאות ומחוסר אונים כללי של הגורמים היהודיים בשטח.⁸

היחס ליודנראט במדינת ישראל לאחר השואה

בישראל של שנות החמישים היה הדימוי של היודנראט שלילי, וניצולי שואה, בהם אנשי תנועות הנוער בגטאות, טענו שחברי היודנראטים העדיפו שיתוף פעולה עם הגרמנים על פני חיזוק פעולותיהם של חברי תנועות הנוער, ולכן הערימו קשיים על הלוחמים חברי המחתרות.⁹ עמדה זו הייתה מקובלת גם על נציגי מפלגות מסוימות וחיזקה את התחושה הכללית ביחס לקהילות היהודיות באירופה ש"היהודים הלכו כצאן לטבח".¹⁰

תפיסת היודנראט בישראל החלה להשתנות סביב משפט קסטנר (1954-1955),¹¹ אשר הפך במהרה מדיון פרטי לוויכוח ציבורי עקרוני ונוקב על התנגדות יהודית בזמן השואה ועל פעילותם של היודנראטים. פסק הדין שקבע

⁷ מתוך אתר יד ושם: https://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%201311.pdf; וראו גם: אהרון וייס,

"בירורים בשאלת מעמדה ועמדותיה של ההנהגה היהודית בפולין הכבושה", *יד ושם - קובץ מחקרים* י"ב (1978): 243-266.

⁸ להרחבה, ראו: Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews* (London: Allen, 1961).

⁹ דוד אנגל, "וביערת הרע מקרבך - לבירור המושג 'שיתוף פעולה' בתקופת השואה באספקלריה של משפטי מיכאל וייכרט", בתוך *השואה: היסטוריה וזיכרון - ספר יובל לישראל גושמן*, ערכו שמואל אלמוג, דניאל בלטמן, דוד בנקיר ודליה עופר (ירושלים: יד ושם, 2002), 1-24.

¹⁰ וייס, "בירורים בשאלת מעמדה ועמדותיה".

¹¹ ד"ר ישראל רודולף (ר'ז'ה) קסצ'נר (Kasztner, 1906-1957) היה חבר ועד העזרה וההצלה בבודפשט בזמן השואה, שארגן בשיתוף פעולה עם הנאצים את מבצע ההצלה "רכבת קסטנר". ב-1952, בעקבות טענה של העיתונאי מלכיאל גרינוולד שקסטנר שיתף פעולה עם הנאצים, הגיש היועץ המשפטי לממשלה כתב אישום נגד גרינוולד בגין הוצאת דיבה. משפטו של גרינוולד עורר הדים ציבוריים ועסק בהרחבה בשואת

שקסטנר "מכר את נשמתו לשטן" הפך למטבע לשון בקרב הציבור והעצים את היחס השלילי למנהיגות היהודית בתקופת השואה.¹² רק בעקבות משפט אייכמן (1961) חל שינוי גדול בדעת הקהל, כשניצולים החלו לספר את קורותיהם במחנות ובגטאות ולהשמיע גם עדויות אחרות על היודנראטים.¹³ בעשורים האחרונים מקובל לבחון כל מקרה של התנהלות היודנראט בגטאות לגופו.

ההנהגה היהודית בטרזיינשטדט

בגטו טרזיינשטדט הקימו הנאצים מועצה יהודית שמנתה 12 חברים, ובארבע שנות קיומה, מנובמבר 1941 עד אביב 1945, עמדו בראשה בזה אחר זה שלושה "זקני יהודים". הראשון היה יעקב אדלשטיין, ששימש לפני השואה ראש התנועה הציונית הצ'כית. אדלשטיין קיווה שהחיים הקשים הצפויים ליהודים ב"גטו לדוגמה"¹⁴ יכינו אותם להתיישבות עתידית בפלשתינה. בנובמבר 1943 נשלח לאושוויץ, שם נרצח. מי שהחליפו היה ד"ר פאול אפשטיין, חבר הנהלת ההתאחדות הארצית של יהודי גרמניה, שנשלח על ידי הנאצים מברלין לגטו טרזיינשטדט. אפשטיין נרצח בירייה בספטמבר 1944 מחוץ לגטו. בדצמבר 1944 מונה לתפקיד "זקן היהודים" הרב מורמלשטיין. הרב ניהל את תפקוד גטו טרזיינשטדט עד ימי המלחמה האחרונים, ולטענתו הציל למעשה את תושביו ממצעדי המוות שעליהם הורה היטלר.¹⁵

שמו של הסרט, "אחרון הלא צדיקים", מתייחס במידה של אירוניה לספרו של הסופר הצרפתי אנדרה שוורץ-בארט **אחרון הצדיקים** (1959), שעסק גם הוא בשואה.¹⁶ הסרט מתמקד כולו בריאיון עם מורמלשטיין, שהתקיים

יהודי הונגריה ובפעילותו של קסטנר במהלכה. בעקבות המשפט נרצח קסטנר בתל אביב. ראו עוד: אריה ברנע, "קסטנר – מציל או בוגד?", באתר "ישראל קסטנר", <https://israelkasztner.wordpress.com>.

¹² Hanna Yablonka, "The Development of Holocaust Consciousness in Israel: The Nuremberg, Kapos, Kastner and Eichmann Trials", *Israel Studies* 8, 3 (2003): 1-24.

¹³ יחיעם ויץ, "החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם ויחסה של החברה הישראלית בשנות החמישים לשואה ולניצולה", **קתדרה: לתולדות ארץ ישראל ויישובה** 82 (תשנ"ז, 1996): 153-164.

¹⁴ גטו טרזיינשטדט הוקם בין השאר כדי לשמש מודל ייצוגי בבחינה חיצונית בינלאומית של יחס השלטונות הנאצים לאוכלוסייה היהודית. מידע מאתר יד ושם: https://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%20201311.pdf.

¹⁵ דליה קרפל, "המסע של קלוד לנצמן לטיהור ראש המועצה היהודית טרזיינשטדט", **מוסף הארץ**, 16 בינואר 2014.

¹⁶ אנדרה שוורץ-בארט, **אחרון הצדיקים**, תרגם ברוך קרווא (תל אביב: עידית, 1960).

בשנת 1975. לאורך השנים מאז השואה היה מורמלשטיין מוקצה מחמת מיאוס על ידי קהילתו בווינה ועל ידי ניצולי גטו טרזיינשטדט. הוא לא זומן על ידי מדינת ישראל להעיד במשפט אייכמן בירושלים, ופנייתו אל השלטונות הישראליים בהצעה להעיד על קשריו עמו¹⁷ נדחתה בטענה שהעדות לא נחוצה. בדיעבד ניתן להבין שהבאת מורמלשטיין לירושלים והשמעת עדותו היו מתפרשות בארץ ובעולם כהודאה בכך שהיהודים שיתפו פעולה עם הנאצים, ולא לכך התכוונה התביעה.¹⁸ מאז קולו לא נשמע ברבים. הוא כתב ספר על זיכרונותיו, אולם הספר לא זכה להתייחסות רצינית במחקר ולא הגיע אל הציבור הרחב.¹⁹

פרסום עדותו של מורמלשטיין בסרטו של לנצמן ב-2013 חשף בפני הצופים את סיפורם של אנשי היודנראט מנקודת מבטו הייחודית של מורמלשטיין, ואפשר פרספקטיבה חדשה על אשר התרחש במחנה טרזיינשטדט, בניגוד לידע המצומצם על כך בזמן משפט אייכמן. הדיון על ההנחה שהתקיים שיתוף פעולה בין היודנראטים לשלטונות הנאציים במציאות הקשה של השואה הוביל לחילוקי דעות סוערים כבר במהלך המשפט; חוקרים אחדים טענו שהיודנראטים ניצלו את שיתוף הפעולה להצלת עצמם ובני משפחותיהם,²⁰ ואילו אחרים סברו שאין להעלות את הנושא לדיון מפאת כבודם של המתים ומורכבות התפקיד שנשאו נציגי היודנראט.²¹

בין עובדות לפרשנות: הבניית תודעת השואה בקולנוע התיעודי והעלילתי

עדותו הוויזואלית של מורמלשטיין, שגבה לנצמן, היא בת-השוואה לסרטי שחרור מחנות ההשמדה שהוקרנו במשפטי נירנברג ושימשו אמצעי משפטי מקובל בהם ובמשפטים שבאו לאחר מכן. בעקבות השימוש בסרטים נחקקו הדימויים

¹⁷ מדבריו בריאיון שבסרט.

¹⁸ קרפל, "המסע של קלוד לנצמן".

¹⁹ Benjamin Murmelstein, *Terezin: Il ghetto-modello di Eichmann* (Bologna: Cappelli, 1961).

²⁰ Hilberg, *The destruction*, 201-202. וראו גם: Gerald Reitlinger, *The Final Solution: The Attempt to Exterminate the Jews of Europe, 1939-1945* (London: Vallentine, Mitchell, 1968); חנה ארנדט, *אייכמן בירושלים: דו"ח על הבנאליות של הרוע* (תל אביב: בבל, תש"ס-2000 (1963)), 352-354, וראו במיוחד בעמ' 132 את מכתבו של גרשום שלום אל חנה ארנדט מ-23/24 ביוני 1963.

²¹ דן מכמן, "מבט חדש על היודנראט", בתוך *חקר עמנו* (רמת גן: הוצאת המכון לחקר עמנו, אפריל 1991).

שצילמו משחררי המחנות האמריקאים בזיכרון הצופים כמציאות ההיסטורית הממשית של המחנות.²² ניתן לומר שהתשתית לזיכרון שהוקנתה בזמן נתון ובתקופה מסוימת לצופים יצרה מעין קוד אינדקסיאלי ששימש גם את יוצרי הסרטים בעתיד.²³ כך עבר כלפיד הזיכרון מהדור הראשון, שהיה עד לדימויים מצולמים אלו, לדורות הבאים בהתבסס על מה שניתן להגדיר כ"אינטליגנציה ויזואלית מוקדמת" הקיימת בתודעה האנושית. מכאן ועד חריתת המראות המצולמים בתודעה הדרך הייתה קצרה: "מה לזכור, איך לזכור, את מי לזכור ומדוע דווקא את זאת לזכור".²⁴ שאיבת המידע מתוך המרחב התודעתי שבו האדם חי באמצעות "מזכרות פוטוגרפיות"²⁵ עזרה לשמר את מאגר הדימויים האיקונוגרפיים הקשורים בשואה, כלומר איך נראו למעשה מחנות הריכוז והאסירים בהם. למשל, סרטו של אלן רנה (Renais) **לילה וערפל** (צרפת, 1955) וסרטו של מרסל אופולס (Ophüls) **הצער והחמלה** (שווייץ/מערב גרמניה, 1969) היוו עדות היסטורית שנצרכה בזיכרון האנושי ולקחה חלק בהבניית התודעה ההיסטורית של העבר,²⁶ לרבות התפיסה של אירועי השואה.²⁷ לאלה מצטרף הריאיון המצולם של בנימין מורמלשטיין.

²² שלמה זנד, **הקולנוע כהיסטוריה: לדמיון ולביים את המאה העשרים** (תל אביב: עם עובד, 2002), 156-259; Ilan Avisar, *Screening the Holocaust: Cinema's Images of the Unimaginable* (Bloomington: Indiana University Press, 1988).

²³ Yvonne Kozlovsky Golan, "The Shaping of the Holocaust Visual Image by the Nuremberg Trials – The Impact of the Movie Nazi Concentration Camps", *Search and Research: Lectures and Papers* 9 (2006): 1–53; John Michalczyk, *Filming the End of the Holocaust: Allied Documentaries, Nuremberg and the Liberation of the Concentration Camps* (London: Bloomsbury, 2014).

²⁴ Yvonne Kozlovsky Golan, "Creating the Visual Vocabulary of the Holocaust", in *The World Before, the World After*, eds. Zygmunt Mazur et al. (Krakow: Jagiellonian University Press, 2011), 383-407.

²⁵ Geoffrey Hartman, *Preserving Living Memory: The Challenge and Power of Video Testimony* (Washington D.C.: USHMM, 1995), 198.

²⁶ Haggith Toby, *Holocaust and the Moving Image: Representations in film and Television Since 1933* (London: Wallflower Press, 2005); Tobias Ebbrecht, *Geschichtsbilder im medialen Gedächtnis: filmische Narrationen des Holocaust* (Bielefeld: Transcript, 2011).

²⁷ Kozlovsky Golan, "The Shaping of the Holocaust", 1–53; Michalczyk, *Filming the End*.

²⁶ Alan Mintz, *Popular Culture and the Shaping of Holocaust Memory in America* (Seattle: University of Washington Press, 2001), 3-36.

39 שנים אחרי הריאיון: עדות, היסטוריה ופרספקטיבה

לנצמן ראיין את מורמלשטיין ב-1975 בכוונה שהריאיון ישמש נדבך נוסף בסרטו המונומנטלי **שואה** (צרפת/בריטניה, 1985). בסופו של דבר החליט שהריאיון מעלה נושאים שעודם שנויים במחלוקת והציבור אינו בשל לכך, וגנז אותו בארכיונו עד שקרם עור וגידים והיה לסרט **אחרון הלא צדיקים**.²⁸

אומנם הבמאי אינו היסטוריון כשלעצמו אלא אמן, אך יש להתייחס בכובד ראש למקורות הראשוניים שאסף לאורך השנים ושטרם נחשפו לציבור לפני כן, קרי ראיונות עם עדים. בסרטו הוא מציג את מורמלשטיין בהעמדה וצילום בסגנון ראשים מדברים (Talking Heads), אשר נפוץ מאוד בקולנוע הדוקומנטרי. הריאיון הוא למעשה עדות יחידה: הגיבור לא התראיין שוב לאחר מכן וכבר אינו בין החיים, לכן אי-אפשר לעמת אותו עם הדברים שמסר. דווקא בשל כך יש לסייג ולומר שהקטעים שהוצגו בסרט נבחרו מבין 90 שעות צילום, והם מציגים את הסיפור מבעד לעיבוד של הבמאי.

בסרטיו הקודמים הקפיד לנצמן שלא להשתמש בחומרי ארכיון לצד עדויות הניצולים, בטענה שדימויים אינם מסוגלים לייצג באופן ישיר את השואה; זאת בניגוד להיסטוריוגרפיה של השואה, שם לאורך שנים שימשו עדויות הניצולים רק מקור משני לחומרים ראשוניים כמסמכים. **באחרון הלא צדיקים** בחר לנצמן להשתמש גם בחומרי ארכיון, ודרכם הוא מספר בין השאר את סיפורה של טרזיינשטדט. במובן זה הסרט ממשיך את עבודתו הקולנועית הקודמת, אך הוא חורג ממנה מהבחינה הצורנית. הסרט נע בין העבר להווה; הבמאי נראה מבקר באתר ההנצחה של גטו טרזיינשטדט ומקריא מן הדף על ההיסטוריה של המקום, מה שיוצר את ההקשר ההיסטורי לסיפורו של מורמלשטיין.²⁹ חלקים מקטעי הקריאה לקוחים מהספר **טרזיינשטדט, הגטו לדוגמה של אייכמן**, שפרסם מורמלשטיין באיטליה ב-1961.³⁰ מעבר לתפקיד המראיין שלקח בסרטו האחרים, בחר לנצמן כאן להעמיד עצמו בקדמת הבמה ולשמש בתפקיד "המקהלה היוונית" שמספרת על הטרגדיה היהודית.

²⁸ קרפל, "המסע של קלוד לנצמן".

²⁹ שם.

³⁰ Murrelstein, Terezin.

הסצנות שלנצמן מוביל לבדו נראות תחילה לא מגובשות ואף מעוצבות ברישול, לדוגמה כאשר רעש של רכבת מונע ממנו להקריא את הטקסט שלו למשך דקות אחדות.³¹ יש בסרט גם היבט של פאתוס לעומת סרטיו האחרים, לדוגמה בסצנה שבה מבקר לנצמן בבית הכנסת בפראג, או בסצנות שמצולמות בבית הכנסת הגדול בווינה, שבהן משמיע החזן את תפילות "קול נדרי" ו"קדיש". ניכר שתפקידם של קטעים אלו לרגש את הצופה לקראת המפגש עם מי שהיה רבה הראשי של וינה בתקופת האנשלוס הגרמני באוסטריה, הוא הרב בנימין מורמלשטיין. בהתחשב בכך שחלקו האמוציונלי ביותר של הסרט הוא דווקא הריאיון עמו, ספק אם הטון האמוציונלי המופגן בחלקו הראשון של הסרט אכן משרת את המהלך של לנצמן, בייחוד לנוכח העובדה שהוא ניצב בניגוד מוחלט לנימה הקונקרטיית של הריאיון.³²

היחסים שבין המראיין למרואיין מקבלים ביטוי ויזואלי בסרט, באופן צילום הריאיון, שבתחילתו נדמה כמהוסס, מרוחק מעט, כמבטה של העין המחפשת אובייקט להתמקד בו. לנצמן נשמע מרוחק ממורמלשטיין, ואף נראה תחילה מנסה להביע הסתייגות ממושא הריאיון. מצילומי מדיום שוט של המרואיין עוברת המצלמה לצילום אינטימי יותר של מדיום קלוז-אפ על פניו, ובכך היא מתמקדת אך ורק בו ובגופו, על פניו המלאות, סנטרו הכפול, הכתמים האדומים על צווארו, לשונו המשתרבת וקולו הנשמע צווחני. כל אלו יכולים להוסיף רובד של פרשנות ויזואלית ביקורתית לאדם שידוע שהוקע על ידי בני קהילתו ואסירי טרזיינשטדט כ"מלשין", "מוסר" ו"משתף פעולה".

ראשית הריאיון מוקדשת לשנים שלאחר האנשלוס בעיר וינה ולעבודתו של מורמלשטיין עבור אייכמן במחלקת ההגירה שניהל. בחלקו השני הדגש הוא על החיים בגטו. ניכר כי תיאור הקשר המתפתח בין אייכמן ל"יהודי שלו" והאמון שנוצר ביניהם מטלטל את רגשותיו של לנצמן המראיין ועל כן גם משפיע על חוויית הצפייה. שניהם נעים בין דחייה מהמרואיין עצמו לאמפתיה ל"איש שאקדה הוצמד לראשו כדי שיבצע את הנדרש ממנו", ובמילותיו של מורמלשטיין: "בשבילי זה היה דבר רציני. הייתי חייב לעשות זאת. זה היה רציני. אייכמן קבע לי

³¹ אריאל שוייצר וז'אן-פיליפ טסה, "על 'אחרון הלא-צדיקים' (2013), סרטו של קלוד לנצמן ההרפתקן", תרגמה שולמית הרן, **תקריב: כתב**

עת לקולנוע דוקומנטרי, גיליון 8 - פסקול דוקומנטרי. <https://tinyurl.com/yby28d4q>

³² שם.

לוח זמנים בלתי-סביר והשליט טרור".³³ ככל שהריאיון מתקדם ומורמלשטיין מתהדר בהסברים שונים על רקע דימויים ארכיוניים וציורי אמנות שנוצרו בגטו כדי להמחיש לצופה "מהי טרזין", נדמה כי הקשר בין המראיין למרואיין דווקא מתחזק. לנצמן, שחווה את אימי המקום דרך המרואיין, נדמה כ"מספר הנשבה באימת הסיפור שהוא עצמו סיפר", וייתכן שמפציעות בו אהדה למורמלשטיין, הזדהות עמו והבנה למצבו האבסורדי. אך גם בשעה שהקרבה הפיזית ביניהם מול המצלמה הופכת להיות יותר ויותר ברורה, הוא לא שוכח את תפקיד המראיין ומקשה בשאלותיו.

החלק השני של הריאיון דן בחיים בגטו. לנצמן נראה כשהוא נכנס אל הפריים, גבו אל המצלמה ושני הגברים חולקים את אותה הספה. בהדרגה מורמלשטיין מצליח לשכנע את לנצמן שהוא אדם המדבר בכנות, הכואב את האמת כפי שהוא מציג אותה, דבר המעיד על הקושי העצום שחווה בזמן קבלת ההחלטות בגטו. הסבריו הרציונליים וחסרי הרגש יוצרים אשליה שמבחינתו עשה את הדבר הנכון. המתודה שלו לסיפור האירועים היא לינארית, כרונולוגית והיסטורית, והוא נותן הסבר פרטני לשיטות ולהנחות היסוד של הגרמנים ביחס לתפקיד היודנראט: "...הגרמנים הסתירו את כוונותיהם מהעולם... הם הוכיחו לכולם באמצעות התקשורת שכל ה'הגירה' למזרח אירופה היא בשותפות עם הארגונים היהודיים. כאשר מתאפשר, היהודים מטפלים בכל נוהל העזיבה. זה היה אמור להתנהל כך שהיהודים מגרשים את עצמם".³⁴ בכך התכוון לומר שהמנהיגות היהודית הופלה במלכודת הנאצים בעת שסייעה להגירה; כדי שהיהודים יאשימו אותה במעשה ויפחיתו ממידת אשמתם של הנאצים.

הסבריו של מורמלשטיין על השיטה הנאצית מקלים על הצופה ועל המראיין להבין את התפקיד שנאלץ לקבל על עצמו ב"תוכנית ההגירה" שהפעיל אייכמן. מדבריו עולה שהיה בעל כורחו חלק מתחבולה מתוחכמת של הרייך, תפקיד שנתפר מראש למידות היודנראט ולא היה אפשר להיחלץ ממנו. "הייתי מריונטה שהייתה צריכה להפעיל את עצמה במקום שלא היה לאן לפעול ועם מי".³⁵ בטון גבוה ונרגש הוא אומר: "היכן שטרזיינשטדט מתחילה שם מתחילים גם השקרים. אנשים לא יכולים להיפטר מהשקר הזה. זו קללה. כל העיריה בנויה על

³³ 49:34

³⁴ 01:52:20

³⁵ 02:30:20

קללה... היהודים לא חיו פה, לא היו אלה חיים. יהודי לא התגורר פה, לא היה זה בית. הוא דמיין שהוא חי פה, אבל זה היה על שק של קש, בקומה הרביעית על דרגש. הוא דמיין שהוא עובד, אבל הוא לא עבד. הכול היה שקר מלמעלה ועד למטה. 'העיירה כאילו' בהשראת פילוסופיית 'כאילו'. האנשים מתנהגים 'כאילו'. האדם לא אכל, האדם לא עבד, שום דבר קרוב אפילו".

לנצמן מעמת את מורמלשטיין עם דברים שנאמרו עליו: שהוא רדה באנשים, שהרעיב אותם ושקישט את העיירה כך שתיראה כמקום אידיאלי לקראת ביקור הצלב האדום ב-1942, בדיוק כפי שהנאצים רצו. "הקרקס שהתקיים במהלך הביקור הראשון, מי שניהל אותו היה מי שהיה אחראי אז, אפשטיין", מתקן אותו מורמלשטיין. "אני הייתי אחראי לבנייה ולתברואה", הוא מזכיר לו. עם זאת מורמלשטיין מודע לביקורת עליו בעקבות סרט על הגטו שצילמו הנאצים ב-1944, וכדי להסביר זאת הוא משווה את עצמו לסאנצ'ו פאנסה, עוזרו של דון קישוט.³⁶ לדעתו הוא היה ריאליסטי, פרגמטי ומחושב, עם שתי רגליים על הקרקע, בעוד האחרים נלחמו בטחנות רוח. כך, לטענתו, הוא מיגר את מגפת הטיפוס כשאיילץ אנשים להתחסן, וכך שמר על העיירה בידיעה שטיפוחה יבטיח שלא תיהרס ושיושביה ימשיכו לחיות. על קישוט העיר שהוביל גם לסרט שצולם ב-1944 הוא אומר: "לא שיתפתי פעולה עם הקומדיה שלהם. הגטו היה חייב להמשיך ולהתקיים, שיבקרו בו אנשים, שידעו עליו, וכך יהיה בלתי-אפשרי להשמיד אותו". הוא ממשיך ואומר: "אייכמן רצה ליצור משהו מיוחד בטרזיינשטדט. לו היינו יכולים לגרום לו להראות את טרזין למישהו זה יכול היה להיות עוגן. טרזין לא תוכל להיעלם עוד. פירושו של דבר שהיינו צריכים 'לרדת לזנות' ולשתף פעולה עם הפארסה עד שטרזיינשטדט תוצג. היא לא תוכל להיעלם. זה היה מקדם ביטחון, ועליי להדגיש זאת כדי שאנשים ידעו מה קרה בזכותי. זה היה ההיגיון שלי ואני מקווה שההיגיון שלי צדק".³⁷

עם זאת הוא מודה שההכנות לסרט הובילו למשלוח של אנשים חולי שחפת, נכים ומוגבלים לאושוויץ מכיוון שלא התאימו לתפאורה שתוכננה. בצער הוא אומר: "עלי להודות שבתחום זה האחריות עדיין רובצת עלי היום". מכיוון שאדלשטיין ואפשטיין, שאיתם יכול היה לחלוק את האחריות, אינם עוד בחיים, ברור למורמלשטיין,

³⁶ 02:48:22

³⁷ 02:49:10

וכעת גם למראיין ולצופים, שהוא שילם את מחיר הישרדותו, ולא רק בגלל מעשיו שלו אלא בגלל מעשי שלושתם גם יחד. ניתן להשוות את הסיטואציה שלו להיגיון הפרדוקסלי שהוביל להחלטתו של אדם צ'רניאקוב, ראש היודנראט בגטו ורשה, להתאבד; הוא ידע שאם יישאר בחיים ויהיה חייב לשתף פעולה, יואשם בסופו של דבר, גם אם יעזור ליהודים.

לנצמן תוקף את מורמלשטיין על בחירתו לתאר את האירועים בטון מכני: "אנשים מתו באלפיהם והטון שלך חסר רגש כל כך". מורמלשטיין משתנק. "זה היה גיהנום", הוא אומר, "הייתי חייב למצוא דרכים שהגטו ישרוד". לדבריו, החליט תחילה לנקוט יוזמות לטרפוד הייאוש הכללי. "כשזקני הקהילה הוזמנו למשרד המפקד, הם באו בזוגות, כדי שאחד מהם יהיה עד. כל אחד מהמנהיגים הבין את הגרמנים אחרת... אף שהמפקד [הקצין הנאצי קארל ראם] לא אישר במוצהר ללדת בגטו, הוא גם לא אסר על כך. כל שאמר היה: תהיו מודעים לאחריות שלכם!" מכך הבין אפשטיין שהלידות אסורות, אך מורמלשטיין ביטל את האיסור על לידות ואף קיבל על עצמו לתת זמן חופשי לאסירים, ועל כן ביטל את הצעדה בערב. למפקד הנאצי אמר ליתר ביטחון: "כמובן, אוברשטורמפירר, אנו נושאים באחריות ללידות"³⁸. כשהתפרצה מחלת הטיפוס הוא "תיקן" על דעת עצמו דוחות רפואיים, ובמקום לדווח על טיפוס דיווח על שלשולים. "צריך להביס את האויב בנשקו. לשם כך היה צריך לפקח על האנשים שיעשו כדברי, ואת זה כמובן איש לא אהב"³⁹.

אתיקה בצילום הסרט ושאלת האשמה של מורמלשטיין

חשיבותו הרבה של הסרט היא בכך שלנצמן, באמצעות עיצוב דמותו וסיפורו האישי של מורמלשטיין, נוגע בכמה מהסוגיות ההיסטוריות והמוסריות האקוטיות ביותר שמלוות את תולדות זיכרון השואה וייצוגו. בו בזמן הוא גם פורץ מסגרת זו. העדות הופכת לסנגוריה אישית של מורמלשטיין, ואין נציגים רלוונטיים מקרב היודנראט שיכולים לסתור

³⁸ 02:45:17.

³⁹ 02:45:04.

אותה. מאידך, עדותו הנדירה של מורמלשטיין מאירה פינות חשוכות שניתן להתייחס אליהן ביתר בהירות רק בפרספקטיבה של זמן, שהייתה חסרה לדוגמה ב-1961 בעת משפט אייכמן.

על רקע הכותרות הפותחות נשמע הבמאי לנצמן אומר: "השעות הארוכות של הראיונות עתירי החשיפה ממקור ראשון נותרו במחשבתי ורודפות אותי. ידעתי שאני מופקד על משהו ייחודי, אך נרתעתי מהקשיים שביצירת סרט כזה. נדרש לי זמן לקבל את העובדה שאין לי זכות לשמור זאת לעצמי". מורמלשטיין נשמע אומר בסרט שהשיחות שלו עם לנצמן כ-30 שנה אחרי המלחמה הן "אפילוג מאוחר לפעילות שלי באותה תקופה כזקן היהודים". מעניין להשוות את עדותו של מורמלשטיין לעדות מטעם עצמו של יוספוס פלאביוס על מלחמות היהודים. גם הוא היה אסיר ששירת מתוך בחירה את אדוניו תמורת הזכות ל"חיים", ועדויות שניהם חיוניות להבנת תהליך היסטורי של התרחשות קטסטרופה לאומית; אך ההבדל המהותי בין השניים הוא שאלת האחריות והאשמה ביחס לקהילות שלהם. לעדותו של פלאביוס נמצאה במה, אך את מורמלשטיין איש לא רצה לשמוע, ולכן ידעו עליו כל כך מעט.⁴⁰

מורמלשטיין מסביר בסרט כיצד תפס את כפל המשמעות של תפקידו, שלדבריו לא הובן כראוי על ידי אלו ששפטו אותו לחומרה. ראשית הוא טוען שאינו יכול להעיד כ"זקן היהודים" כי אין קטגוריה היסטורית כזו המאפשרת השוואה שתביא להבנת המקום שבו עמד באותה עת: "יש קטגוריה של רופאים, רופא יכול לדבר על רופא, מהנדס על מהנדסים וכו'. התפקיד שלנו היה מומצא, לא היה כמותו קודם לכן". מורמלשטיין מוסיף ואומר: "האוזנר בספרו 'צדק בירושלים' כתב שהיודנראט היו מריונטות של הנאצים. הנכבד היהודי היה במעמד של מריונטה של הנאצים. אבל המריונטה היהודית הייתה שונה כי היא הייתה צריכה להפעיל את החושים של עצמה. מצחיק לחשוב שיכול היה לפעול באופן שיכול לשנות את מהלך הדברים. איש לא היה מסוגל או צריך להבין את זה, אחרת היינו נטבחים". הוא מותח ביקורת על התנהגותה של מדינת ישראל במשפט אייכמן ומסביר שהייתה אי-הבנה בסיסית אשר לתפקיד היודנראט. זו התבססה בעיקרה על ההבחנה בין אלו שמתו, כמו אדלשטיין ואפשטיין, לאלו ששרדו. מי שמת – זוכה מאשמה, או זכה

Mark Lilla, "The Defense of a Jewish Collaborator", *New York Review of Books*, December 5, 2013, accessed ⁴⁰

October 19, 2016, <http://www.nybooks.com/articles/2013/12/05/defense-jewish-collaborator/>

למעמד של גיבור.⁴¹ מי שנותר בחיים הואשם. כך היה גם בשנות החמישים בישראל: הניצולים הואשמו שניצלו משום שהיו פושעים או שיתפו פעולה עם הנאצים.⁴²

שאלות העולות מן הריאיון הן: בהתחשב בסיטואציה שבה היה נתון מורמלשטיין, האם ניתן להטיל דופי בדרכי ההתנהלות שלו כזקן היהודים? האם התנגדותו הייתה חתרנית או לאו? האם שיתף פעולה או שעשה מניפולציות בשביל לשמר את קהילתו ולשרוד אישית? כיצד ניתן לבחון את ההחלטות שקיבל, בעצמו ויחד עם עמיתיו?

הוגי הדעות וההיסטוריונים חלוקים בנושא זה. אחדים, כמו ההיסטוריון ראול הילברג (Hilberg), טענו כי יהודים שיתפו פעולה עם אויביהם **כדי לשרוד**, וכך זה היה לאורך כל ההיסטוריה היהודית.⁴³ טענותיו של הילברג, שהסתמכו רק על מסמכי הפושעים ולא על מסמכי הקורבנות, ושהושפעו מניסיונות היהודים בימי הביניים "להסתדר" עם השלטון הלא-יהודי בכל מקום שבו חיו, עוררו בספרות המחקר זעם ופליאה לנוכח ההשוואה הבלתי-הולמת בין הסיטואציות. ג'רלד רייטלינגר (Reitlinger) טען שיהדות מזרח אירופה מאופיינת בהשלמה עם גורלה, ובמצבי חירום הדבר שיתק אותה, ומכאן הקלות שבה יכלו הנאצים לנהל אותם לצורכיהם.⁴⁴ חנה ארנדט (Arendt) טענה שהיודנראטים שיתפו פעולה עם הנאצים במודע ובאופן פעיל ועליהם לשלם את המחיר. לדבריה, לו היו מתאגדים לכדי יצירת כאוס, במקום להתארגן לשירות הנאצים, מספר היהודים הנרצחים היה פוחת.⁴⁵ שלושת ההוגים הללו נחשבו מאוד בתחומם, ובמשך שנים רבות היו כתביהם אבני יסוד בדיוני החוקרים בנושא היודנראטים ומשתפי הפעולה עם הנאצים.

⁴¹ באופן זה הוצג אדלשטיין למשל בספרה של ההיסטוריונית וניצולת גטו טרוזינשטדט רות בונדי. ראו: רות בונדי, **אדלשטיין נגד הזמן** (תל אביב: זמורה, ביתן, מודן, 1981).

⁴² חנה יבלונקה, "זהויות סותרות, זהויות משלימות: ניצולים, זיכרון השואה והזהות הישראלית", בתוך **ברייחים של שתיקה: שארית הפליטה וארץ-ישראל**, ערך יואל רפל (משואה - המכון ללימודי השואה, 2000), 305; נילי קרן, "השפעת שארית הפליטה על תודעת השואה בחברה הישראלית", שם, 323.

⁴³ Hilberg, *The Destruction*, 201-202.

⁴⁴ Reitlinger, *The Final Solution*, 3.

⁴⁵ Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil* (Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books, 1964), 16.

מעט אחרי פרסומים אלו הצטרף ההיסטוריון הישראלי נחמן בלומנטל למקטרגים וטען שהיודנראטים לא היו פושעים מדעת, שכן הנאצים רימו אותם כך שלא יכלו להבחין במטרה האמיתית שלשמה קיבלו את תפקידם; ובכל זאת היו לאחד הגורמים במנגנון ההשמדה.⁴⁶ אך בקריאת כתביהם של אנשי יודנראט מתגלה סתירה בדבריו:⁴⁷ כבר בראשית התהליך הבינו אלו שפעלו במסגרת היודנראט את התרמית של הנאצים וידעו שאין בכוחם לעזור כמצופה; לפיכך, מכורח הנסיבות שבמבנה הכפוי הזה, הם ניסו למצוא דרכים להקלת מצבם של בני עדתם. לא תמיד עשו זאת בהצלחה יתרה, אבל ברור היה שכוונותיהם טובות, או שבתמימות חשבו שאכן עשו טוב. ההיסטוריונית רות בונדי כתבה כי היו יהודים ששיתפו פעולה ואחרים שהתנגדו, בהתאם למקום שבו הציבו אותם הנאצים.⁴⁸

הופעת ספרו של ההיסטוריון ישעיהו טרונק על היודנראטים במזרח אירופה סימנה השתחררות הדרגתית מן התפיסה הכוללנית והסטיגמטית של היודנראטים.⁴⁹ בראייה דיפרנציאלית התחשבו ההיסטוריונים בשלבים השונים של המדיניות הנאצית והביאו בחשבון את אישיותם והתנהגותם של אנשי היודנראט ואת מבחר החלופות שעמדו לרשותם, אם בכלל.⁵⁰ ההיסטוריון דן מכמן הסביר את המבנה נטול הסמכויות של היודנראט, וניסה לתת תשובה והסבר למעשיהם של חברי מועצה זו. מסקנתו הייתה שבלתי-אפשרי לשפוט אותם בתקופה היסטורית מזעזעת כל כך.⁵¹ פרימו לוי כתב: "ככלל, מה היתה המשמעות של שיתוף הפעולה? מסירת שמות היהודים המיועדים לגירוש? או שהזונדרקומנדו הכניסו יהודים לתאי הגזים? מי מהשניים תמך בפתרון הסופי? היש מי שיכול לשמש שופט בעניין זה?"⁵²

עדותו המפורטת של מורמלשטיין, גם אם היא מספקת פרגמנט קטן מן התפקיד הכולל של היודנראט, מעלה בחריפות את שאלת אחריותו של גוף זה: האם האימה שהקפיאה את הקורבן עד כדי השלמה עם אובדנו ראויה לתואר

⁴⁶ נחמן בלומנטל, *תעודות מגטו לובלין – יודנראט ללא דרך* (ירושלים: יד ושם, תשכ"ז-1967), מס' 5727, עמ' 32.

⁴⁷ שם.

⁴⁸ קרפל, "המסע של קלוד לנצמן".

⁴⁹ Trunk, *Judenrat*.

⁵⁰ אהרון וייס, עורך, "בשער הוויכוח: עיון נוסף בנושא היודנראטים", *קובץ מחקרים* כרך כ' תש"ן (ירושלים: הוצאת יד ושם, 1990), 279-295.

⁵¹ מכמן, "מבט חדש", 2-8.

⁵² פרימו לוי, *השוקעים והניצולים*, תרגמה מרים שוסטרמן-פדובאנו (תל אביב: עם עובד, תשנ"א-1991), 69-36.

"שיתוף פעולה"⁵³? האם ניתן בכלל להחיל על היודנראט את שאלת האחריות? או ליתר דיוק, האם אפשר להגדיר מה הם גבולות האחריות של היחיד על קהילתו? האם יכולה להתקיים אחריות במצבים מסוימים, והאם אפשר לשפוט אותה לפיכך? אלמלא שיתפו היהודים פעולה עם הנאצים, אלמלא היו מאורגנים, האם היה מספר היהודים שנשמדו קטן הרבה יותר?⁵⁴

אבקש לדון בשאלות אלו תוך התייחסות לארבעה הוגים שדרשו בדבר: את שאלת האחריות והאלטרואיזם אבדוק לפי כתביו של הפילוסוף עמנואל לוינס (Levinas), את שאלת סוגי האחריות אבדוק בהמשך לפילוסוף קרל יאספרס (Jaspers) ובשאלת השחרור מאחריות אדון בהמשך לספרה של ארנדט על משפט אייכמן. כן אתיחס לכתבי פרימו לוי, שעסק גם הוא בסוגיות אלו.

שאלת האחריות

לוינס מבסס את משנתו על הפנומנולוגיה. בספרו **הזמן והאחר** הוא טוען כי מוטלת על האדם אחריות מוחלטת לזולתו, שכן זהו יסוד ההוויה האנושית, אם נרצה בכך ואם לא. בני האדם הם יצורים חברתיים וביסודם אחראים זה לזה, ולרוב אין הם הורגים זה את זה בהיעדר סיבה מסוימת מאוד. לעומת זאת, כדי להיות אחראי לזולת אין צורך בסיבה כלל, זה קורה בטבעיות. לדבריו זו משמעות ההומניזם. הוא מתאר זאת כערך אנושי מוחלט, אינסופי, הטבוע במבנה האנושי – אחריות לזולת, אלטרואיזם, שהיא אפילו מעל האחריות של האדם לעצמו.⁵⁵

דרך פריזמה זו ניתן לפרש את יחסו של לנצמן לשאלת העשייה של מורמלשטיין עבור קהילתו – אלו שהיה אחראי להם בפני השלטונות – ובפרט כשהוא דן בשיתוף הפעולה עם הגרמנים בקישוט העיירה ב-1942 ובהכנתה לצילומי סרט התעמולה כשנתיים אחר כך. לנצמן תוהה בקול רם אם שיתוף הפעולה הנמרץ של מורמלשטיין שימש

⁵³ יואל רפל, "מפגש ציפיות - שיחה עם פרופ' אניטה שפירא". בתוך **בריהים של שתיקה: שארית הפליטה וארץ-ישראל**, ערך יואל רפל (משואה - המכון ללימודי השואה, 2000), 11-21. לקריאה בהרחבה: אניטה שפירא, "משפט אייכמן: דברים שרואים מכאן לא רואים משם", **עיון וחקר** 2 (2002).

⁵⁴ Arendt, *Eichmann in Jerusalem*, 55.

⁵⁵ עמנואל לוינס, **הזמן והאחר** (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2014).

"מסך עשן" בעת ביקור הצלב האדום הדני בעיירה. "אני", משיב מורמלשטיין, "הייתי שלישי בהיררכיה. קיבלתי תפקיד שכלל לא התאים לכישורי. הייתי אחראי לתברואה ולבנייה בגטו – מקצועות שכאיש דת ומדעי הרוח, לא הכרתי קודם לכן". לדבריו קיבל מכורח הנסיבות החלטה שבתפקידו יעשה את המיטב כדי להותיר את הגטו על כנו וכדי שיישאר בתודעה הציבורית. הוא פרש בפני לנצמן את ההיגיון שמצא מאחורי התנהלותו כאחראי לצד הטכני של הבנייה: "באותו הזמן בגרמניה אטמו את קרונות הרכבת בלוחות עץ, כי לא הייתה זכוכית. ב-1944 היו לנו [ניתנו על ידי הגרמנים] 5,000 מטרים מעוקבים של עץ לעבודה. זו הייתה תעמולה, אבל זה התאים לי, כי היינו חייבים לחשוף את עצמנו. לו הסתירו אותנו, הם יכלו להרוג אותנו. אם הציגו אותנו, הם לא יכלו. זה הגיוני. זה היה ההיגיון שלי, ואני מקווה שההיגיון שלי צדק".⁵⁶ שמירת צלם העיירה שירתה, לדבריו, את שמירת חיי האסירים. מורמלשטיין טוען שלא ראה את העתיד, הוא חי את ההווה, לכן לא נטש את אנשיו אלא ניסה בתחבולות להתחכם עם הנהלת הגטו ולהשיג הישגים על פי דרכם.

שאלת האחריות מתחדדת כשמעשיו של מורמלשטיין נבחנים בשאלת ה"איך" – כלומר איך מילא את אחריותו, והאם יש להאשימו על כך. יאספרס התמקד בשאלת אשמת הגרמנים על פשעי המלחמה וזוועותיה. לתפיסתו יש לבחון שאלה זו לפי ארבעה סוגי אשמה: פלילית, פוליטית, מוסרית ומטפיזית.⁵⁷ אם נצא מנקודת הנחה שמורמלשטיין חי בשני עולמות מקבילים, כאסיר וכסוהר, יש לכלול אותו לפחות באחת מן הקטגוריות של אשמה על פי יאספרס. כדי להבהיר זאת יהיה צורך לבדוק אם אפשר בכלל למדוד "שיתוף" ו"פעולה" ולשפוט אותם.

⁵⁶ 02:49:10.

⁵⁷ קרל יאספרס, **שאלת האשמה**, תרגמו דפנה עמית ויעקב גוטשלק, ערכו דוד בנקיר ויעקב גולומב (ירושלים: הוצאות מאגנס ויד ושם, 2006), 9-29. במסה שכתב לא עסק יאספרס כלל במשתפי הפעולה היהודים, ועל כך הגיבה ארנדט בספרה וטענה שיש להחיל את ארבעת הפרמטרים גם על הקורבנות. ראו: Arendt, *Eichmann in Jerusalem*, וראו במיוחד את מכתבו של גרשום שלום לארנדט מ-23/24 ביוני 1963 בעמ' 132.

אשמה פלילית

אשמה פלילית מתייחסת לאחריותו של אדם ביחס לחוק, ובאה על עונשה בבית המשפט. בטרזיינשטדט, שאפשר להגדירה כהטרוטופיה בתוך ההטרוטופיה של המדינה הנאצית,⁵⁸ לא היה חוק כתוב: הוא הומצא בשטח אד-הוק. חוקים מסוימים בגטו זה היו תקפים רק בו, והוא נוהל אחרת מגטאות אחרים. הכללים השתנו השכם והערב ותוקפם היה זמני, או שהם הוחלו בדרגות שונות בהתאם לאירועי השעה – הצלחה או הפסד במערכה, סוג המשלוחים, אספקה, מחלות וכדומה.

כדי לשפוט את מורמלשטיין צריך להגדיר את המושג "שיתוף פעולה" בהתאמה למושג "התנגדות", כלומר התנגדות פעילה של חברי המחזרות שבסופו של דבר הובילה לחיסול גטאות כמו ורשה או ניישווייז', אך גם ביחס למושג ה"עמידה", במשמעות קידוש החיים ושמירה על צלם אנוש בכל תנאי. ניתן לשאול איזה מהמושגים דומיננטי ומתאים יותר לתיאור אותו מצב ואותה תקופה.⁵⁹ מורמלשטיין לא היה נאצי, הוא היה אסיר ככל האסירים היהודים האחרים וביצע את הוראות הנאצים להלכה, אך לא תמיד למעשה. בידיו לא הייתה אפשרות בחירה, אלא טווח פעולה מצומצם שבו הפעיל את כוחו המוגבל בהיחבא או בעורמה.

בעדות זו מצטיירת גם הפוליטיקה הפנים-יהודית של הגטו במלוא כיעורה, וכאשר מורמלשטיין מדבר על כך הוא נראה מרוגז. לדבריו, אדלשטיין ואפשטיין שמרו זה על זה כי חשבו על "היום שאחרי", שבו ישפטו אותם על כל מה שאמרו ועשו. אך הזהירות שלהם לא עזרה להם בניהול חיי היומיום בגטו. הם חששו ממורמלשטיין, לטענתו, מכיוון שהיו לו קשרים עם אייכמן והם חשבו שהוא תיארם איתו דברים מאחורי גבם. מורמלשטיין טוען שהיה מעשי יותר מהאחרים, מפוכח ומציאותי: "לא חשבתי על העתיד, אלא על היום. איך עוברים את היום".

הסרט מצליח להציג את אישיותו של מורמלשטיין כדומיננטית מאוד גם בגילו המתקדם. כשנשאל מדוע לא חילץ את עצמו כשהייתה לו אפשרות לעשות כן – תוך רמיזה לכך ש"התאהב" בתפקידו – הוא משיב: "למעשה יכולתי

⁵⁸ מכמן, "מבט חדש", עמ' 8-2.

⁵⁹ למעט גטו לודז' בהנהגת רומקובסקי, אשר ניצל את ההזדמנות לשלוט בקהילה ורדה באנשיו. ראשי הגטאות ברחבי אירופה הבינו באופן כזה או אחר את מצבם המורכב וניסו בדרכם להקל את רוע הגזרה. שמואל הופרט, "מלך הגטו: מרדכי חיים רומקובסקי, זקן היהודים בגטו לודז'", בתוך קובץ מחקרי יד ושם, כרך י"ט (ירושלים: הוצאת יד ושם, תשמ"ד), 100.

להגר, הן כפרופסור באוניברסיטה והן כרב. הוצעו לי הצעות עבודה באנגליה". שפת הגוף שלו מביעה כעת מצוקה, ולבסוף הוא מודה שנשאר בווינה כי ידע שיש לו שליחות לעשות שם. לכאורה הדבר נזקף לזכותו, שהרי לא ידע מה יעלה בגורלו, אם יינצל או ימות, ואולי יש בכך להעיד שהיה לו קשר טוב עם אייכמן והוא סמך עליו שלא יפגע בו. עם זאת קשה לקבל הסבר שכזה בהתחשב בכך שה"הבטחות" של אייכמן ליהודי וינה לא קוימו מעולם.⁶⁰ בפועל מורמלשטיין קיבל שני סרטיפיקטים ונתן אותם לסטודנטים שלו. "אולי זו הייתה טעות. אולי השתוקקתי להרפתקה", הוא אומר לאחר רגע של מחשבה. "אבל זו לא הייתה רק תשוקה להרפתקה – מישהו היה צריך לעשות את העבודה".⁶¹ לנוכח טענות עמיתיו שהתחנף לאייכמן, הוא מסביר: "אייכמן ואני היינו אוסטרים, ברור היה שאייכמן יעדיף לעבוד עם בן ארצו על פני שני זקנים יהודים אחרים". למעשה היה מאבק בין הגסטפו לאס-אס בהקשר זה – כל אחד מהארגונים רצה למנות לתפקיד ראש היודנראט את נציגי היהודים המועדפים עליו. הגסטפו לא אהב את מורמלשטיין והעדיף את יוסף לוונהרץ. לדברי מורמלשטיין, "כל אחד רצה את היהודי שלו". הטיעון האתי המשתמע מדבריו הוא שלא יכולה הייתה להתקיים מערכת יחסים בנאלית, לא כל שכן נורמלית, במסגרת הגטו, כל עוד היה האקדח של אייכמן או האס-אס – ולו הווירטואלי – מוצמד לראשו. כדי להגיע לאיזון מסוים, טוען מורמלשטיין, הוא נאלץ לנסות לנטרל את אייכמן בדרכים אחרות, מתוך הבנה שאין הוא מצוי במצב אידאלי של משטר דמוקרטי שהסדר השלטוני בו הוא סדר נְכָרִיאָנִי, הפועל במסגרת בירוקרטית מקובלת עם מבנה היררכי מסודר וברור, חלוקת תפקידים וביזור אחריות וסמכות לפי מדרג.

לורנס ריס (Rees) מתאר בהרחבה את הכאוס הארגוני שאפיין את תקופת הרייך, לרבות החלטות סותרות שקיבלו גופים שונים בשם היטלר. על אחת כמה וכמה היה מצב העניינים כאוטי בגטאות ובמחנות ההשמדה והריכוז.⁶² אייכמן, ממרום תפקידו, היה בין אלו שיצרו את הכאוס במסגרת הנתונה שבנו לעצמם וניהלו בצנינות לצורכי הפתרון הסופי, ומכאן אשמתו הפלילית. לעומתו, על מורמלשטיין נכפה לקחת חלק במערכת הנאצית, והוא פעל לפיכך במרחב כאוטי ורב-סתירות שהחלטות בו השתנו חדשות לבקרים. הוא מתאר כיצד כדי לשרוד וגם למלא את תפקידו הוא

⁶⁰ 01:24:19.

⁶¹ 01:25:16.

⁶² Laurence Rees, *The Nazis: A Warning from History* (London: BBC Books, 1998). וראו גם: בעז נוימן, **ראיית העולם**

הנאצית: מרחב, גוף, שפה (חיפה: הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה וספריית מעריב, תשס"ב-2002).

תמרון בין החלטותיהם וגחמותיהם של המפקדים ובין נטילת אחריות לטיפול בצורכי השטח ובאוכלוסייה הדועכת. קשה, אם כן, להאשימו בקבלה מוחלטת של הציווי הנאצי, שהרי לא הייתה הגדרה ברורה לציווי זה במערכת שבה נאלץ לקחת חלק; ומכאן שזו הייתה נתונה לפרשנות של כל אדם ובלתי-אפשרי יהיה לסמן את אשמתו הפלילית.

אשמה פוליטית

אשמה פוליטית מתייחסת לאחריות הפרט ביחס למדינה שהוא חי בה, וכך גם נקבע עונשו כאשר מדינתו נוחלת תבוסה במלחמה. מכתביו של יאספרס עולה שאינו מאמין באשמה קולקטיבית של המנגנון כולו אלא באשמה אינדיבידואלית.⁶³ במשפטי גירנברג שפטו את הנאשמים אינדיבידואלית על מעשיהם ולא שפטו את המדינה הגרמנית ככלל. כך חמקן מעונש נאצים רבים אשר התביעה לא הצליחה להוכיח את אשמתם האישית אף שהיו חלק מהמנגנון. יאספרס לא מזכיר בספרו את היהודים כמושאי הפתרון הסופי של המדינה הגרמנית, וארנדט העלתה כלפיו בספרה על משפט אייכמן דרישה שיזכיר את היהודים בכלל ואת הנהגתם בזמן השואה (היודנראטים) בפרט. לטענתה, אי-הזכרת היהודים פסולה מכיוון שהיא מאפשרת לא לתבוע מהגרמנים ועוזריהם, כמנגנון וכחברה, לגלות אחריות כלפי הניצולים בהווה ובעתיד. ארנדט מסרבת להבחין בין "מדינות שעשו פשעים" לבין "מדינות פושעות" – כלומר, יחידים שביצעו פשעים במדינה, למשל במסגרת המפלגה הנאצית, לעומת מדינה שביצעה באופן קולוסאלי פשעים כנגד האנושות – כגרמניה הנאצית. עם זאת היא מזכירה בעבודתה את היהודים כמי שהשתתפו בחלק מסוים מהמערכת שהפעילו הנאצים ושימשו כעוזריהם.⁶⁴

מורמלשטיין בתקופת השואה היה אדם ללא ארץ, מכיוון שאזרחותו האוסטרית נשללה. גם אם היה אשם בפשע, לא הייתה מדינה שאפשר לייחס לה את פשעיו; על כן לא ניתן להחיל עליו אשמה פוליטית.

⁶³ יאספרס, **שאלת האשמה**, 83, סעיפים 1-3.

⁶⁴ Arendt, *Eichmann in Jerusalem*, 162.

אשמה מוסרית ואשמה מטפיזית

בעוד האשמה הפלילית והאשמה הפוליטית הן פומביות, והכפרה עליהן מתרחשת במרחב הציבורי, אשמה מהסוג המוסרי ומהסוג המטפיזי היא פרטית והכפרה עליה מתרחשת במישור המצפוני. אשר לאשמה מוסרית, יאספרס טוען שעל הפרט להתמודד לאחר מעשה עם כישלונו המוסרי, שהוא כישלון מן הסוג הניתן לשיפוט רק בידי המצפון הפרטי.⁶⁵ ההקשר המידי שבו מנסח יאספרס את רעיון האשמה המוסרית הוא בחירתם של גרמנים להכפיף את מצפונם הפרטי לתביעותיה של המדינה ולציית לה. בניגוד לגרסתם המקובלת של פושעי מלחמה, ובהמשך לטענתה של ארנדט – שמצאה אשמה בבירוקרטיה ולא בבירוקרט שהמציא אותה, ולכן טענה שאין לשיפוט את אייכמן ודומיו כי היו "פקידים אפורים"⁶⁶ – טוען יאספרס כי העובדה שהם מילאו פקודות אין בה כדי לפטור אותם מאשמה מוסרית; על הפעולות שאדם עושה כיחיד אין הוא מחויב לפני המדינה, מדיניותה וחוקיה, אלא לפני תביעות מצפונו שלו.⁶⁷

מורמלשטיין לא בחר להכפיף את עצמו לגרמנים, הוא הוכפף להם מכורח הנסיבות. לדבריו: "המועצה היהודית היא קטגוריה שהשתנתה לפי הנסיבות. הבעיות היו שונות בכל מחנה, אבל עמוק בפנים זה היה אותו הדבר. המועצה היהודית הייתה בין הפטיש לסדן. אדם במעמד כזה יכול לחסום הרבה מכות, למרות שהוא עדיין בתווך וסופג את המכות גם כן." "האם אתה אומר שהיית מוצלח מאחרים?" "שואל לנצמן, "אפשר לומר שאהבת שררה?", ומורמלשטיין עונה: "איני רוצה להיות צבוע ולומר שלא. אבל אישומים שהשתמשתי בכוחי לרעה הם מרחיקי לכת. באנציקלופדיה יודאיקה נכתב שהשתמשתי לרעה בכוחי בווינה. אם זה נכון, מדוע בשנת '47 שלחה לי ועדת ההפצה של הג'וינט מכתב תודה על מה שעשיתי למען יהודי וינה? אבל איני מכחיש שתחושת העוצמה... כולנו בני אנוש, מי לא אוהב כוח. אבל מאיזו סיבה השתמשתי בכוחי לרעה? לא לרווחתי האישית, לא למען משפחתי [אשתו ובנו נשארו בגטו] אלא כדי לעזור לאנשים".⁶⁸

⁶⁵ יאספרס, שאלת האשמה, 57-60.

⁶⁶ "מכתבים", חנה ארנדט אל קרל יאספרס, בתוך יאספרס, שאלת האשמה, 121-128.

⁶⁷ ברל לנג, "הרקע הפילוסופי: 'שאלת האשמה' שישים שנה אחרי", שם, 39.

⁶⁸ 01:30:46.

אשמה מטפיזית מתייחסת לאחריותו של אדם כלפי האנושות, ובאה לידי ביטוי כאשר הוא עומד מנגד ומניח לזוועות להתרחש. על אשמה כזו האדם נותן את הדין רק בפני אלוהיו.⁶⁹ מיקומן של האשמה המוסרית וזו המטפיזית מחוץ לתחום העניישה של מערכת המשפט מייצר היבט אינדיבידואלי לפשעים שנעשו בשם הקולקטיבי. במקרה זה, האשמה המוסרית רובצת כצל אפל על מצפונם של האשמים ורודפת את זיכרונם – כך לפחות קיווה יאספרס שיקרה מיד לאחר התבוסה הגרמנית. אף שדחה את הרעיון של "אשמה קולקטיבית", הוא תבע מהגרמנים חשבון נפש נוקב. היעדרם הכמעט מוחלט של קורבנות יהודים בספרו אינו מקרי, אם כן: מטרתו הייתה ליצור מרחב ציבורי חופשי שבו גרמנים שלא התכחשו לזהותם יוכלו לבוא חשבון עם העבר באופן שישמר הן את ממדיה האינדיבידואליים של האשמה, הן את ממדיה הלאומיים.

מורמלשטיין אומר בעדותו את ההפך: האנושות אשמה במצב שהתרחש והיא הייתה צריכה להיות אחראית למעשיה; בפועל הסיטואציה הייתה של "כל אדם לעצמו", ובמקרה זה הוטלה האחריות על הקורבנות במקום על ההנהגה הנאצית. הפרטת הקולקטיב הגרמני ליחידים פיזרה אחריות והרחיקה עדות מהאמת, כמו לומר לאחר פיזור אפרם של המושמדים בנהר שלא היה זה אפרם של בני אדם מעולם.

ארנדט כינתה את אייכמן "Nobody" בהסתמך על עדותו העצמית שהיה בסך הכול "ספציאליסט" – כלומר לא יותר ממומחה להגירה ושינוע.⁷⁰ אך מורמלשטיין טען שאייכמן לא היה מומחה להגירה אלא למד את הנושא מתוך נתונים בסיסיים שמורמלשטיין ועוזריו ריכזו וסיכמו עבורו. ארנדט מנסה להבין את מקורות הרוע, ואומרת בספרה כי "... (ב) כך שסירב להיות אדם, אייכמן ויתר בצורה מוחלטת על אותה איכות אנושית ייחודית ביותר – היכולת לחשוב. כתוצאה מכך אבדה לו יכולתו לשיפוט מוסרי".⁷¹ כלומר, **לא ניתן לשיפוט אותו על כך**. והיא מוסיפה: "חוסר היכולת הזו לחשוב אפשר לאנשים רגילים רבים לבצע מעשים רעים בקנה מידה אדיר, שלא נראה כמותו בעבר".⁷² בספרה סייגה ארנדט כמה מטענותיה הראשוניות על חלקם של היהודים באשמה בשל שיתוף הפעולה שלהם: "התקוממות הייתה בלתי-אפשרית. אך ייתכן שיש משהו שהוא בין התקוממות ושיתוף פעולה", ו"רק במובן הזה אני טוענת שאולי

⁶⁹ נתן שניידר, "אחריות האדם (הגרמני) כלפי האנושות", **הארץ**, 26 בפברואר 2006.

⁷⁰ Arendt, *Eichmann in Jerusalem*, 3, וראו במיוחד את מכתבו של גרשום שלום לארנדט מ-23/24 ביוני 1963 בעמ' 132.

⁷¹ שם, שם.

⁷² שם, 298.

כמה מהמנהיגים היהודים היו עשויים לנהוג בצורה אחרת. חשוב ביותר להציג את השאלות הללו כי התפקיד שמילאו המנהיגים היהודים מספק את התובנה המדהימה ביותר בהבנת ההתמוטטות המוסרית הכוללת שהנאצים גרמו לה בחברה האירופאית המכובדת. לא רק בגרמניה, אלא בכמעט כל המדינות. לא רק בקרב מבצעי הרדיפות, אלא גם בקרב הקורבנות".⁷³ ברם גם לפי לוגיקה זו, אם מנהיגי היהודים עשו רע ושיתפו פעולה עם אייכמן, הרי שגם הם כמוהו רק מילאו פקודות – וכמוהו איבדו את האחריות למעשיהם.

בהקשר זה כותב פרימו לוי: "האסירים בעלי זכויות היתר היו מיעוט באוכלוסיית המחנות אבל כנגד זה, הם מייצגים רוב גדול בין השורדים".⁷⁴ ומסביר: "במקום שמעטים שולטים בו, או אחד שולט ברבים, שם צומחת ומשגשגת זכות היתר ואפילו בניגוד לרצונה של השררה". המחנה כמקרה בוחן יכול לשמש מעבדה טובה לבחינת מעמד בעלי השררה ותפקידם. לדעת לוי, המעמד המעורב של אסירים פונקציונרים הוא חוט השדרה של המחנה, ועם זאת גם תו ההיכר המטריד ביותר. זהו אזור אפור שקווי התיחום בו אינם מוגדרים כראוי, אזור שמפריד את מחנה האדונים ממחנה המשרתים ובה בעת מאחד ביניהם.⁷⁵ "האזור האפור של פרוטקציה ושיתוף פעולה, צומח משורשים רבים: ככול שצר תחום השררה, כך נדרשים לו יותר עזרים חיצוניים. בשנותיו האחרונות לא יכול הנאצים לוותר על עזרים אלה".⁷⁶

מנקודת המבט של משנת לוינס מצופה היה ממורמלשטיין להיות "מכוון לזולתו" במלוא מובן המילה, ואומנם בתנאים אידיאליים אולי היה מקום לציפייה כזו. אולם ניתן לקבוע כי לא היה סביר לבקש ממנו לעמוד בדרישה מסוג זה בסיטואציה שפעל בה. זו לא אפשרה את אותו מבט פנומנולוגי של המנגנון שהנציח את הדה-הומניזציה ומחק את הפנים והמבט. מורמלשטיין פעל בסביבה רבת זהויות ורבת פנים, סביבה שבה הרוצח שפעל היום יכול להיות המלאך שיציל ילדים מחר. החי היה מת-חי והפלנטה, לעניין זה, הייתה "אחרת".

⁷³ ארנדט, אייכמן בירושלים, 132.

⁷⁴ לוי, השוקעים והניצולים, 30.

⁷⁵ שם, 31.

⁷⁶ שם, 32.

אני טוענת כי השאלה המרכזית נוגעת בעצם הבחירה והאחריות – כלומר לא בהבחנה בין טוב לרע או בין אשמה לשיתוף פעולה מרצון, כפי שאולי היה מצופה מאדם במקומו של מורמלשטיין, אלא בבחירה בין חיים למוות. מורמלשטיין מתאר את ההתנהלות בגטו כחתיירה מתמדת לחיים היכן ששלט הציווי "הפתרון הסופי ליהודים". אייכמן עבד במערכת מודרנית שהגבילה את חופש הבחירה שלו עצמו אך נתנה דרור למאוויי האפלים. ה"בנאליות" של מעשיו, כדבריה של ארנדט בשנים הראשונות שלאחר המלחמה, הובילה להתחמקות מאחריות של אלו שפעלו במסגרת הנאצית, משעה שהגדירה את המערכת כקולקטיב מודרני חסר פרצוף ומופרט שלא ניתן לשים עליו את האצבע ולהאשימו ספציפית בפלילים, לא כל שכן לצפות ממנו להודות באשמה.

כפי שניתן להבין, בהמשך לכתביו של יאספרס, הייתה ציפייה מובלעת שמורמלשטיין, כנציג היודנראטים היחיד שנותר וכמי שבוודאי לא היה נאצי בעצמו, יישא באשמה על סיוע לטבח בבני עמו. אך בו בזמן הוא היה גם דמות מרכזית בטרגדיה שהעמידה את ההיסטוריה האנושית במבחן. הוא היה בור השופכין שממנו ואליו התנקזו הסחי והרוע האנושי, וממנו השתקף דלדולה של הרוח האנושית. לא היה זה בשמים או בשאול תחתיות דמיוני, אלא ממש על האדמה של טרזיינשטדט. מורמלשטיין מסכם בסרט: "כולם היו מרטירים אבל לא כולם היו קדושים"; כלומר, "כולנו" עסקנו בפלילים ובפוליטיקה, גבולות המוסר הורחבו או צומצמו לפי הצורך. פעם נשלחו ילדים, פעם חולים. המצפון היה יפה כאמת לאותה השעה.

שאלת אשמתו של מורמלשטיין פועלת במרחב "האזור האפור", ועל פי פרימו לוי הייתה תמיד יחסית ונעה על הגבול הדק שבין המוות ובין הבחירה בחיים. לוי כותב: "לנוכח מקרים אנושיים כאלה יש להיזהר מפסיקת דין מוסרית חפזה. צריך שיהיה ברור: מרב כובד האשמה נופל על השיטה, על עצם המבנה של המדינה הטוטליטרית".⁷⁷ ובהמשך: "אשמת משתפי הפעולה תמיד קשה להערכה. היינו רוצים להפקיד שיפוט זה או אחר אך ורק בידיו של מי שהתנסה בנסיבות דומות, שהייתה לו האפשרות לאמת על עצמו מה פירושו של דבר לפעול במצב של כפייה [...] יחד עם זאת כל זה אינו פוטר את אנשי היודנראט מאחריות... לא היה בית דין שהיה מזכה אותם, וודאי שאין אנו יכולים לזכותו

⁷⁷ שם, 33.

במישור המוסרי, אבל יש נסיבות מקלות: מסדר שטני – הנציונל-סוציאליסטים, הפעיל עוצמה מחרידה של השחתה, שקשה להישמר מפניה.⁷⁸

ייתכן שיש למקם כך גם את מורמלשטיין, שדמותו יכולה לשמש סמל להוויית "האזור האפור" כולה. במסגרת ההיגיון שהוא מציג בריאיון, שלפיו "כולם היו מרטרירים, אבל לא כולם היו קדושים", מוצא מורמלשטיין צידוק למעשיו. עוצמת האוטוסוגסטיה שלו חזקה כל כך שהוא מצליח אף לשכנע את לנצמן. לנצמן, שנקט משנה זהירות בתחילת הריאיון ונרתע ממורמלשטיין, ראה בו לבסוף חבר. בסוף הסרט הם נראים ישובים זה ליד זה, ידו של לנצמן על מסעד הספה והוא נראה מחבק את מורמלשטיין היושב לצדו.⁷⁹ לאחר מכן הם נראים יוצאים יחד לטייל ברחובות רומא.

סיכום

ניתן לסכם את **אחרון הלא צדיקים** כדרמה פסיכולוגית שבמרכזה שני נצים: חוקר ונחקר, שבמהלך התודעותם זה לזה נרקמת ביניהם ידידות אמיצה; וכדרמה משפטית של אדם אחד, הנאשם, מול רוחות הרפאים של עברו ומיליוני זוגות עיניים שצפו בעדותו ועוד יצפו בה, בעודם מחפשים את הנוסחה הנכונה להתמודדות עם עדות זו – שספק אם תימצא. לנצמן עצמו הפך במהלך הסרט מתובע לשופט, ולבסוף הוא מזכה את מורמלשטיין באומרו:

"למורמלשטיין הייתה חזות מרשימה והוא היה מבריק בחוכמתו. הוא היה החכם מבין השלושה ואולי האמיץ שבהם. שלא כמו יעקב אדלשטיין הוא לא היה מסוגל לשאת בסבלם של הזקנים. אף שהצליח לגרום לגטו לתפקד עד הימים האחרונים של המלחמה והציל את אוכלוסיית הגטו מהשמדה, חלק מהשורדים כיוונו כלפיו את שנאתם. היה ביכולתו להימלט בקלות. הוא סירב והעדיף להיעצר ולהיכלא בידי רשויות צ'כיה. הוא בילה 18 חודשים בכלא לפני שזוכה לחלוטין [...] כל נכבדי

⁷⁸ שם, 50-51.

⁷⁹ 02:49:10.

היהודים סיימו את חייהם באופן טרגי. בנימין מורמלשטיין הוא איש המועצה היחיד ששרד את המלחמה, מה שהופך את עדותו ליקרה מפז. הוא לא משקר. הוא עוקצני ואירוני ובוטה כלפי אחרים וכלפי עצמו".

לקראת סוף הסרט חש מורמלשטיין שהבמאי מטה לו אוזן קשבת. נראה שבשלב זה הוא עושה "העתקה" של הקשר הפסאודו-אינטימי שהיה לו עם אייכמן לעבר לנצמן, הנשבה בקסמיו. הוא מוצא עצמו מתעמת עם דבריה של ארנדט על "הבנאליות של הרוע", עם הזלזול שהביעה ביחס למהות השואה ועם כך שאלו שבחרו לקבוע את הסטנדרטים ההיסטוריים לעיסוק בשואה לא הביאו בחשבון רבים מהפקטורים המורכבים המעורבים בנושא זה.

ההיסטוריון מארק לילה (Lilla) מציין כי לנצמן מביע התנגדות עזה לדבריה של ארנדט: "להבין טוטליטריזם משמעו לא למחול על הנעשה, אלא ליישב את ההדורים בינינו בשאלה האם דברים אלו יכולים להתקיים בכלל". לדעת לילה, לנצמן דבק בסירוב להבין "מה קרה", וטען כמו פרימו לוי לפניו "זו הדרך האתית היחידה שלי" – זה היה החוק באושוויץ כפי שלימד אותי שומר האס-אס כשהגעתי למחנה: "כאן לא שואלים למה" (*Hier ist kein Warum*).⁸⁰

אפשר להבין את הקושי שחש לנצמן סביב חשיפת חומרי הצילום מהריאיון עם מורמלשטיין ושילובם בסרט "שואה", ובהמשך הפיכתם לסרט העומד בפני עצמו; ונשאלת השאלה האם חשד שנפל קורבן למניפולציה מצדו של מורמלשטיין, או שבאמת האמין לדבריו ומצא את שיקוליו מערב עליית הנאצים לשלטון ועד השחרור נכונים. בזמן הצפייה עולה התהייה האם הפעיל מורמלשטיין גם על לנצמן את אותה המניפולציה שלטענת רבים הופנתה לעמיתיו ביודנראט ולאייכמן בזמן המלחמה; האם כפי שהצליח לרכוש כרטיס לחיים בשנותיו בגטו, הצליח להשיג הכרה וביטול אשמה כעבור שנים?

כך או אחרת, **אחרון הלא צדיקים** של לנצמן מוביל אותנו מנבכי העבר לימינו, ומאפשר לנו גם לחזור ולחוות את האירועים הקשים בזמן השואה מן הפרספקטיבה של מורמלשטיין. הריאיון מסתיים בטיוול של הבמאי והמראיין לשער טיטוס, הניצב ברומא לזכר איש הצבא שהחריב את ירושלים ושבה את יוספוס פלאביוס. מורמלשטיין עצמו

⁸⁰ לוי, **השוקעים והניצולים**, 33.

פרסם ב-1938 אנתולוגיה על יוספוס פלאביוס שסיכם במילים "בשל אופיו החצוי והדו-משמעי הוא היה לסמל של הטרגדיה היהודית";⁸¹ משפט שלדברי מארק לילה, מתאים שייכתב על מצבתו של מורמלשטיין עצמו.⁸²

Lilla, "The Defense".⁸¹

Ibid.⁸²